

KARŞILAŞTIRMALI DİN ÇALIŞMALARI ÜZERİNE *

Yazan : W. Cantwell SMITH

Çev. : Dr. Ali İhsan YİTİK

On altı ciltlik *Din ve Ahlâk Ansiklopedisi* harika bir eserdir. Bu ansiklopedi sadece bir bilgi hazinesi olarak değil, bunun yanısıra dünyamızın dinsel tarihi üzerinde çalışan araştırmacılar için vazgeçilmez bir kaynak eser olarak da hizmet vermektedir. Dahası o, din bilimleri sahasının bir şaheseri, bir sembolü olarak

---

*- Özgün adı "Comparative Religion: Whither -and Why?" olan bu yazı, *Religious Diversity*, Ed. Willard G. Oxtoby, 1976, New York, s. 137-157 isimli eserden alınmıştır.

C. W. Smith, 1959 yılında verdiği bir konferansa metin olarak hazırladığı bu yazısında, onu ilk olarak yayınlayan Willard G. Oxtoby'nin de belirttiği gibi, daha düne kadar Hristiyan olmayan diğer bütün dinî gelenekleri ilkel veya modası geçmiş olarak gören, çağının meşhur Batılı akademisyenlerine seslenmektedir. Bu dinleyici kitlesi, büyük oranda, Karşılaştırmalı Din Çalışmaları alanında uzmanlaşmış kimselerden oluşmaktaydı.

Bu konferansta Karşılaştırmalı Din Çalışmalarında izlenmesi gereken genel metodoloji tartışılmaktadır. İnsanlığın geçmişteki veya bugünkü dinî sistemlerini kendisine konu olarak alıp inceleyen bir araştırmacı, çalışmasında nasıl bir metod kullanmalıdır? Bize göre bu, kolayca cevaplandırılabilir basit bir soru değildir. Sahanın uzmanları arasında, meselâ, kişinin mensubu olmadığı başka bir sistemi "anladım" diyebilmesinin ölçüsü gibi, en temel bir problem konusunda bile görüş birliği yoktur. Gerçekten inanmışın yaşadığı tecrübe olmaksızın, din hakkında gerçek veriler elde edilebilir mi? Aynı şekilde bağımsız ve tarafsız bir gözlem olmadan yapılacak tasvir ve tanımların doğruluk ve mükemmellik derecesi ne olacaktır? Tam ve mükemmel bir "anlamanın" gerçekleşebilmesi için gerekli "iştirak" ve "yorumlama"nın oranları ne olmalıdır? Saha ile ilgili bu vb. sorulara henüz kesin bir cevap bulunamamıştır. Ama, Karşılaştırmalı Din Çalışmaları sahasında çalışan hemen herkes bu sorulara çeşitli cevaplar vermiştir.

bile görülebilir. Söz konusu bu eser, oldukça fazla miktarda bilgiyi biraraya toplaması, bunları tasnif edişi ve değerlendirmesi bakımından da karşılaştırmalı din araştırmalarının ilk döneminde kaleme alınmış bir şaheser olarak da kabul edilebilir. Bu konudaki çalışmaların başlangıç dönemi, Coğrafi Keşifler sonucunda Batı Hıristiyanlığının dünyanın diğer bölgelerine ulaşması ve böylece önceki ufkunun ötesindeki yerleri ve insanları tanımasıyla başlamıştır. Yeni yerleşim bölgelerinin tanınmasıyla birlikte, önceleri basit seyyah hatıraları, daha sonra ise düzenli ve sistematik olarak kaleme alınan yazılarda, yerli halkın dini inançları ve ibadetleriyle ilgili pek çok rivayetlere yer verilmiştir. XIX. yüzyıl, konuyla ilgili materyallerin keşfedilmesi, bunların dikkatlice kayda geçirilmeleri, tasnif edilmesi ve yorumlanmasıyla bu konudaki ciddi ve sistemli teşebbüslerin çağı olmuştur. Yapılan bütün bu çalışmalar önceleri üniversitelerde, daha sonra ise Doğu Bilimleri ve Antropoloji Araştırmaları veya Din Araştırmaları Kürsülerinde yapılmıştır.

Günümüzde ise, Din Araştırmaları sahasında ortaya çıkan yeni gelişmeler, nisbeten daha farklı ikinci devreyi başlatmıştır. Ancak bu yeni devrenin başlamasıyla ilk dönemin tamamen sona erdiğini söylemek istemiyorum; o, hâlen devam etmekte ve istikbalde de devam edecektir. Ayrıca verilerin artışı ve vuzuha kavuşmaları, kompleksliğin gittikçe artan tahlilleri, detaylı ve kesin ifadelerin çoğalması da devam edecektir. Bütün bunlar, araştırma ve tahlillerin heyecan verici yeni boyutlara ulaşmasının habercileridir.

İlk dönemde, az önce de işaret ettiğimiz gibi, başka insanların dinleri hakkında pek çok bilgi toplanmıştır, ikinci safhada ise, bu bilgilerin konusu olan insanlarla ve inanç sistemleriyle yüzyüze gelinmiştir. XIX. yüzyıl ve I. Dünya Savaşına kadar bu sahada kaydedilen gelişmelere, II. Dünya Savaşından bu yana tertiplenmeye başlayan dinlerarası diyalog toplantılarında elde edilen yeni bilgiler de eklenmiştir.

Bütün bu gelişmelerin yanısıra, S.Radhakrishna'nın 1936 yılında Oxford Üniversitesi Doğu Düşüncesi kürsüsüne profesör olarak atanması; McGill'de 1952 yılında, öğretim kadrosu ve öğrencilerinin yarıdan fazlasını müslümanların oluşturduğu İslâm İlimleri Enstitüsü'nün açılması; 1956 dan bu yana Budist araştırmacı ve akademisyenlerin Chicago Teoloji Okuluna kabul edilmeye başlanmaları ve benzeri gelişmeler, burada sözü edilen Ansiklopedinin modern birer yankısı mahiyetindeydi. Artık Doğu onun kültürü ve dinleriyle uğraşan batılı akademisyenler, inceledikleri toplumları ziyaret etmeğe ve onlarla sıkı ilişkiye girmeye

---

C. W. Smith'in araştırmacı-inananlar diyalogunun önemine de değinen bu yazısı, kanaatimizce, onun en çok okunan ve tartışılan yazılarından birisidir. Bu yazının hâlâ değişik dergi veya kitaplarda kaynak olarak gösterilmeye devam etmesi, dipnot ilaveleriyle yeniden yayınlanması sanırım, bizim bu kanaatimizi doğrulamaya yetecektir. Tarih itibarıyla epeyce eski olması ve yazıda yer alan düşüncelerden bazılarının güncelliğini yitirmesine rağmen metodoloji konusundaki önemine binaen, onun geç kalınmış olsa bile tercüme edilmesinin sahamız açısından yararlı olacağını düşünüyoruz. (Çevirenin notu)

başlamışlardır. Bir tıp öğrencisinden, ilâçları hastanın tedavisinde kullanabilmesi için önce yeterli bilgi ve donanıma sahip olması istendiği gibi, McGill Üniversitesi de İslami İlimler sahasında doktora çalışması yapacak adayların, en az iki yıllarını İslam dünyasında geçirmeleri şartını getirmiştir. Böylece bir Batı üniversitesi Şarkiyat Bölümü geçen zaman içerisinde, bütçesinin belli bir kısmını Şarkiyat üzerinde çalışan araştırmacıların, kimyacının kimya laboratuvarında çalışmasına benzer şekilde doğuya yapacakları seyahatler ve araştırmalar için yapılan düzenlemelere ayırır hale gelmiştir.

Üstelik bütün bu gelişmelerden etkilenen sadece akademisyenler ve araştırmacılar olmamıştır; onların yanısıra, okuyan ve düşünen halk kütleleri üzerinde de onun önemli tesirleri görülmüştür. Avrupalı ve Amerikalı aydınlar adı geçen ansiklopedi ve bu seriden diğer eserler sayesinde Budist veya Müslüman komşuları veya rakipleriyle aynı dünyayı paylaştıklarını idrak etmişlerdir.

Denilebilir ki, istikbalin tarihçileri bütün bu gelişmeler sebebiyle XX. yüzyılı sadece ilmi inkişaf asrı olarak değil, bunun yanısıra insanlığın yekvücut bir toplum haline geldiği bir asır olarak değerlendirebileceklerdir.

Dünyanın yeni durumu, bizi ana konumuzun beşeri niteliği olarak ifade edebileceğim şeyin, yani, dinin mahiyetini açıklamağa mecbur etmektedir. Eğer bunu tam anlamıyla başarabilirsek, yapmaya çalıştığımız araştırma hakkında da oldukça önemli mesafeler kaydetmiş oluruz. Ancak bu görüldüğü kadar kolay değildir. Çünkü din ve insanın mahiyetleri itibariyle oldukça komplike oluşları, tabii olarak bunların anlaşılabilmesi ve izahı için dikkatli bir araştırmacılık ve yaratıcı düşünceye ihtiyaç gösterir.

Aşağıdaki makale, olayları tasvir, çeşitli görüşleri tahlil ve bu arada bazı istek ve temennileri dile getirme gayretidir.

Burada tartışılan konular kısaca şu şekilde özetlenebilir: Batı araştırmacılığının Hristiyanlık dışındaki başka dinleri incelerken takip ettiği yöntem, başlangıçta söz konusu dinlerin bir nesne olarak görülmesi ve ele alınmasıydı. Son zamanlarda bu sahada ortaya çıkan ilk yenilik, incelenen inanç sistemlerinin şahsileştirilmesi (personification) olmuştur. Bundan böyle, bir bilim adamı başka bir dini incelediğinde onu artık bir nesne olarak değil, başka insanların inancı olarak görmekte ve tartışmaktaydı. Günümüzde ise araştırmacı, bizatihi kendisi, incelemekte olduğu insan grubunun bir üyesi haline geldiği için "Onlar"ı konuşan "Biz" den biri şekline dönüşmüştür. Bunu takip eden devre "Siz-Biz" arasındaki diyaloglar safhasıdır. Eğer yapılacak diyaloglarda, birbirini dinleme ve karşılıklı saygı ilkelerine riayet edilecek olursa, bu devreyi "Bizim-Sizinle sohbetimiz" safhası izleyecektir. Bu gelişmenin son safhası, "Hepimizin" birbirimizle "Biz" hakkında konuşması şeklinde olacaktır.

I

Bu konuda atılacak ilk temel adım, prensip olarak her zaman doğru olan, fakat kavranılabilmesi her zaman mümkün olmayan bir gerçeğin tedricen de olsa anlaşılmasıdır. Bu gerçek, bir dini araştırıp tekik etmenin, insanları araştırıp tetkik etmekle aynı anlama geldiğinin kavranılmasıdır. Çünkü bu beşerî disiplin de en az diğer beşerî bilimler kadar insanla alâkalıdır. Şüphesiz iman, insan hayatının bir niteliğidir. Bütün dinler her sabah yeni birer din olarak doğar. Yani onlar, özenle hazırlanmış ve son şekilleri verilerek uzayın bir köşesine yerleştirilmiş fenomenler değildir. Onların mekânı fertlerin kalpleridir.

Dolayısıyla biz, doğrudan müşahede edilen bir konuyu araştırmıyoruz. Evvela bunu açık-seçik belirtmeliyiz. Şahsen ben, bunun bütün beşeri bilimlerin ortak bir özelliği olduğuna ve bundan çekinmenin ve her fırsatta onu gizlemeye çalışmanın gereksizliğine inanıyorum. Eşyanın değil, insan hayatının özelliklerini araştırmak bizim için bilâkis bir gurur vesilesi olmalıdır. Üstelik, araştırma konumuzun bu özelliği, onu pozitif bilimcilerin çalışmalarından hem daha zor hem de daha önemli kılan bir niteliktir. Fikirler, ideâller, istek ve arzular dışarıdan müşahede edilemezler. Fakat bunların insanlık tarihindeki rolleri, müşâhede edilenlerden çok daha önemlidir. Bu nedenle, dinin veya insanın dinî tecrübesinin araştırılıp incelenmesi daha az önemli veya değersiz bir çalışma değildir. Aynı şekilde din ve dinî tecrübenin dayandığı aşkın olaylarda evrende daha az gerçekliğe sahip değildir. Meselâ, bir galaksi bilinenden daha küçük veya daha büyük olabilir. Ama benimsenen bir değer ondan daha az ehemmiyetli olmamasının yanısıra, en az onun kadar, hatta bazen ondan daha gerçektir.

Sosyal bilimlerin ve bir kısım hümanistlerin başlıca noksanlığı, bir takım beşerî münasebetlerin sadece dışarıdan görülebilen yönlerini, onların derûnî veçhelerini gözardı ederek, sanki, yegâne ilgi konusuymuş gibi takdim etmeleri olmuştur. Halbuki, insanla ilgili sağlam bir araştırmaya her iki yönün birlikte ele alınmasıyla tamam olabilir. Olayların deruni yönü ise, onun zahiri unsurlarına dayanarak yapılacak istidlallere dayanır.

Semboller, kurumlar, doktrinler ve bunların uygulamaları gibi dinin haricî unsurları ayrıca ele alınıp incelenebilir. Zaten yakın zamanlara kadar özellikle Avrupa'da din araştırmaları adı altında yapılan da buydu. Burada unutulmuş nokta, söz konusu bu unsurların bizatihi din olmayıp, sadece onları benimseyen kimselerin nazarında belli bir ehemmiyeti olduğu gerçeği idi. Araştırmacı dinî sistemlerin sadece gözle görülebilen taraflarıyla değil, dindâr şahıslar ve onların derûnî tecrübeleriyle ilgilenmeye başladığı zaman, bu alanda gerçek bir tekâmül sağlanabilecektir.

Şüphesiz, dinin zahirî unsurları adını verdiğimiz maddî veriler sahasında pekçok çalışma yapılmıştır ve bu sahada daha yapılması gereken pek çok şey vardır.

Ancak bütün bu unsurlar kesin olarak vuzûha kavuşturulduktan sonra, din araştırmaları ilerleyebilir. Bundan dolayı dinin görünen unsurları daha iyi bilindikçe, din araştırmaları sürekli olarak yeniden gözden geçirilmelidir. Aynı bilim adamının her iki çalışmayı birlikte yapmakla yükümlü olup olmadığı veya bu konuda bir iş bölümünün bulunup bulunmadığı önemli değildir. Ayrıca bu iki tür çalışmadan hangisinin daha önemli olduğu nu tartışmanın da bir anlamı yoktur. Çünkü her iki tür çalışmaya ihtiyaç vardır. Dikkat edilmesi gereken, açıklık-seçiklik ilkesinin her zaman göz önünde tutulmasıdır. Bu sahadaki akademisyenlerin ele aldıkları bir makale, kitap, bir konferans veya toplantıda yapacakları herhangi bir konuşmada, hangi oranda dinin haricî unsurları veya tarihini ve de ne ölçüde onun taraftarlarıyla ilgilenmeleri gerektiğini tesbit etme zamanı gelmiştir. Geçen asırda, bunun belli ölçüde yapıldığını zannediyorum. Önümüzdeki günlerde ise, dinlerin beşerî birer fenomen olduğunu idrâk yolunda hızlı gelişmeler olacağı kanaatindeyim.

Bu nokta bazı misâllerle açıklanabilir; 1934'te John Clark Archer tarafından yayımlanan *Faiths Men Live By* (İnsanlarla Yaşayan İnançlar) isimli eserin, başlığı bile ilgi çekiciydi. Bugün bu yaklaşım tarzı neredeyse standard hale gelmiş olmasına rağmen, XIX. asır sosyal bilimcileri bunu hayal bile etmiyordu. Şahsileştirme, bugün yaşamayan tarihî bir toplumun dininin araştırılmasında da uygulanabilir. Henri Frankfort'un *Ancient Egyptian Religion* (1948) (Eski Mısır Dini) adlı eseri, aynı konuda daha önce kaleme alınmış Adolf Erman'ın ilk Batılı monografisinden hem uslûp hem de muhteva itibarıyla farklıdır. Onun birinciden farkı, tanrı, doktrin ve dinî kurumların incelenmesinden ziyade kişilerin dinî hayatlarının inceleme konusu yapılması, yani konuya bakışı ve onu ele alış tarzıdır. Erman'ın çalışmasının eksikliği ise, sadece dinin haricî unsurlarını araştırma konusu yapması değil, üstelik bunları sanki dinin tamamıymış gibi takdim etmesidir. Bize göre, bundan sonra dinin harici unsurlarıyla ilgili çalışmalar fazla itibar görmeyecek ve din araştırmaları olarak adlandırılmaya lâyık olanlar sadece insan hayatıyla ilgilenen çalışmalar olacaktır.

Personalizasyonun çalışmalarımıza katkısı, birinci derecedeki ilgi alanımızın, bilhassa son yıllarda dünyanın bugünkü yaşayan dinî sistemleri olarak değişmesi olmuştur. Yüzyılımızın başlarında tipik bir Dinler Tarihi öğretimi "İlkel Dinler"; bu alandaki bir eser de "Dinin Menşei ve Mahiyeti" konusuydu başlarken, günümüzde Hindular, Buddistler, Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler gibi bir kısmı dünyanın en kalabalık taraftar kitlesine sahip, bir kısmı da sadece kendi dinlerinin en mükemmel olduğunu savunan gruplar yegane inceleme konusu yapılmaktadır. Öte yandan, geçen dönemlerde bu dinler ele alınmış olsalar bile, öncelik onların kutsal metinlerine, tarihî bakımdan da ilk ve klâsik devirlerine verilmekte iken, bugün aynı sistemler daha ziyade yaşayan insanların inançları olarak görülmekte ve incelenmektedir.

Yaşayan dinler söz konusu olduğunda bu mesele sadece ele alınan konuyu değil, bunun yanısıra araştırmada kullanılan metodu da etkiler. Herşeyden önce burada epis-

temolojik açıdan önemli bir nokta vardır: Kişinin mensubu olmadığı başka bir dini araştırması durumunda, o dinin kurumları, akidesi ve tarihiyle ilgili bilgiler eşyadan elde edilir. Ancak bu maddî unsurlar, aynı zamanda o dinin taraftarlarının hayatlarının niteliği konusunda bilgi veren ipuçları olarak görüldüğünden, bu niteliğin objektif bir değerlendirmesi, en azından kısmen, bu inancın müntesiplerinin bilgi kaynağı olarak kullanılması veya onlarla dostça ilişki kurulması sayesinde elde edilir. Öte yandan dinin maddi unsurlarının o dinde ne anlama geldiğini öğrenmenin değişik yollarından birisi de, onların ifade ettiği anlamın, söz konusu dinin taraftarlarına sorulmasıdır.

Diğer yandan, bir doğu dini, meselâ Buddizm'le ilgili olarak Batılılar tarafından kaleme alınan bir eser, artan bir şekilde Buddistler tarafından okunmaktadır. Halbuki yazarlardan pek azı, tam anlamıyla bunun idrâkindedir. Üstelik, onlardan çok az sayıdaki kimse onun doğurduğu önemli problemleri kavrayabilmiştir. Bu konuda her ikisi de oldukça cesur, henüz oluşma sürecinde ve öneminin gittikçe arttığına inandığım iki önerim olacaktır: Birincisi, artık bundan böyle sadece belli bir kitleye hitap eden eserler yazmak doğru değildir. Kaleme alınan eser belli bir topluluk değil, dünyadaki bütün insanlar gözönüne alınarak hazırlanmalıdır. Günümüzdeki yazarların pek çoğu, kitap veya makalelerinde sadece belirli bir topluluğa, çoğunlukla da içinde yaşadıkları topluma hitap etmektedir. Gerçekte ise, onların bu eserleri daha ziyade başkaları, çoğunlukla da tahmin bile edilemeyen kimseler tarafından okunmakta ve değerlendirilmektedir. Meselâ, Batı dünyası veya Hıristiyanlık hakkında yazan bir müslüman müellif, eserini Arapça, Urduca ve Türkçe gibi İslâm ülkelerinde konuşulan mahalli bir dilde kaleme almış olsa bile, eser yine Batılı araştırmacılar tarafından okunmakta, tahlil edilmektedir.

Aynı şekilde Batılı araştırmacılarca kaleme alınmış, meselâ İslâm'ı Batılara yorumlayan veya Mahayana Buddizm'inin ortaya çıkışını seküler ve rasyonalist açıdan tahlil eden bir eserin de öncelikle söz konusu din mensuplarınca dikkatli bir incelemeye tabi tutulduğu bir hakikattir. Bu hakikat günümüze kadar yazarları sadece sınırlı bir duyarlılığa sevketmiş ve Batı araştırmacılığı sürecinde çok az bir etki yapmış iken, bugün bu etki kuvvetlice hissedilmeye başlamıştır ve bunun daha da artması bir zorunluluktur. Doğru dinleri hakkındaki Batı araştırmacılığı, mahiyeti dolayısıyla özellikle son bir asır içerisinde, bu dinlerdeki gelişmelerin ciddi bir tarihî incelemeye tâbi tutulmasının gerekli olduğunu ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Batılılar tarafından yapılan bu konudaki araştırmalar genel olarak, çoğunlukla üslupları sebebiyle sözü edilen din mensupları arasında güvenmelere ve gerçeği ortaya çıkarma faaliyetlerinin başlamasına yol açmıştır. Halbuki karşılaştırmalı din araştırmalarının, dindâr topluluklar arasındaki karşılıklı anlayış ve iyi ilişkilerin gelişmesine hizmet edeceğine ve etmesi gerektiğine inanan bir kimse böyle bir sonuca değil, aksine, bunun tam zıddı bir sonuca ilgi gösterebilir. Bunun entellektüel bir prensip değil, ahlâkî bir konu olduğunu düşünenler bile, herhangi bir kimsenin kendi dini dışındaki, hâlâ müntesibi bulunan başka bir din hakkında yazdığında, böyle bir pro-

blemin ortaya çıktığını henüz kavrayabilmiştir.

Sonuç itibariyle her yazar, hiç değilse, yukarıda önerdiğimiz konuyu göz ardı etmemelidir: Yani din insanların kalplerinde yaşayan bir müşahhas bir fenomendir. Bu gerçek bugün, yazılanlara karşı söz konusu din mensuplarının gösterdiği reaksiyonlar sayesinde kendini hissettirmiştir.

Karşılaştırmalı din araştırmacısının, tasvir ettiği kimseleri duyarak, hissederek konuştuğu olgusu daha yaygın şekilde tanındıkça, bu, kaçınılmaz olarak konuların nasıl ele alınması gerektiği ve belki de söylenilecek şeylerin mahiyeti ve şeklini etkileyecektir. Öyleyse yazar, sadece daha nazik değil, aynı zamanda daha sorumlu hareket etmek zorundadır.

Bu yöndeki gelişmelerin tedricen değil, bilâkis, düzenli ve hızlı bir şekilde olması gerekir. İşte bunu, konuyla ilgili ikinci önerim olarak sunuyorum: **Din hakkındaki bir ifade, söz konusu edilen din mensuplarınca tasdik edilebilir nitelikte olmadıkça bir geçerliliği yoktur.** Bunun çok zor olduğunu ve hemen kabul görmeyeceğini biliyorum. Ama kesinlikle doğru olduğu konusunda da inancım tamdır. Biraz önce de belirttiğimiz gibi, biz burada "din" terimiyle insanların kalplerindeki imanı kastediyoruz. Şüphesiz bir dini dışarıdan araştıran bir kimse, ciddi bir araştırmacılık sayesinde dinin zahiri unsurları hakkında, o din mensubunun bilmediği veya kabule yanaşmadığı bazı noktaları yakalayabilir. Fakat o, bu sistemin, ona inanan açısından ne anlama geldiği konusunda ise, ikinciden daha ileriye gidemez. Zira onların dindarlığı bu dinî sistemdir; şayet onlar kendi portrelerini tanıyamıyorlarsa, bu durumda araştırmacının tasvir ettiği onların imanı olmayacaktır. Bundan başka tarihî değişikliklerle ilgili bazı problemler de vardır. Sayıca pek çok kimsenin kabul etmemesine rağmen, ben bir dinin geliştiğine, tekâmül ettiğine inanıyorum. Bu nedenle, din hakkında belli bir dönem için doğru olan bir hüküm, artık şu anda doğru olmayabilir. Dolayısıyla dindârlar, ancak dinin bugünü hakkında otoriter olarak konuşabilirler. Ancak bunların dışında başka problemler de vardır. Fakat verimli bir çalışmanın mutlaka bu temel prensibe uyması gerektiği konusunda hiç bir şüphem yoktur. Gerçekte bu sınırlayıcı değil, yapıcı bir prensiptir. Çünkü o, öğrenciyi dinamik bir şekilde gerçeği aramaya sevkeden tecrübî kontrolü sağlar.

Hıristiyan olmayan kimseler de Kilise'nin doğru bir tarihini yazabilir, fakat akıllı ve ciddi bir araştırmacı, hiç bir şekilde Hıristiyanlığa inanmalarından ötürü Hristiyanları suçlayamaz. Dışarıdan bir araştırmacının Hıristiyanlığın ne olduğunu her zaman için tahkik edebileceği yegane yol, Hıristiyan sanatı ve onların ortaya koyduğu eserlerden istidlal yoluyla olacaktır. Bu istidlâllerin geçerliliğini tahkik konusunda ise, bu araştırmacılar, hiçbir zaman Hıristiyanlardan daha iyi konumda değildirler. Ayrıca bugün bazı Hıristiyanlar, prensip olarak, bu dine mensup olmayan hiç kimsenin onu kesinlikle anlayamacağı görüşündedir. Ben bu görüşü tasvip etmiyorum, ama onun özündeki espriyi benimsiyorum. Üstelik bunun diğer bütün

dinler için de geçerli olduğuna inanıyorum. Sözgelimi, yaşayan bir din olarak İslâm konusunda söyleyeceğim birşey, ancak müslümanlar onu kabul ettiği sürece geçerlidir.

Bunun aksi kesinlikle doğru değildir. Yani, müslümanlarca kabul edilebilen her ifade, mutlaka doğrudur diyemeyiz; Araştırmacı konuyu çok abartmış veya bir kısım hususları gizlemiş olabilir. Ayrıca dışarıdan bir araştırmacının mutlaka müslümanları izlemesi de gerekmez. Çünkü araştırmacının, bir dinî sistemin ifade ettiği anlamı yeni bir şekilde ortaya koyması, yani onu modern terimlerle, onun mensuplarından daha iyi ifade etmesi hem teorik hem de pratik olarak mümkündür. Nitekim bugün müslümanlar, Avrupalı izleyicilerin anlayabileceği şekilde, kendi inançlarının entellektüel bir izahını yapamamışlardır. İslâm hakkında yazan gayri müslim bir araştırmacının vazifesi, doğrudan objektif gözleme dayanan; rasyonel anlamda, hem kendi içerisinde hem de bu konudaki diğer bilgilerle tutarlı, Batı Akademik geleneğine uygun izahlar geliştirmektir. Böyle bir çalışma oldukça zor, ancak o kadar da yararlıdır.

Buraya kadar verdiğimiz izahat ister yeterli, ister yetersiz olsun, bu tartışmayı burada noktalıyoruz. Vurgulamak istediğimiz husus, modern dünyadaki yeni gelişmelerle birlikte Karşılaştırmalı Din Araştırmalarında da yeni bir döneme girildiğidir. Bu yeni dönemde araştırmalarımızın başlıca konusu, insan toplulukları olarak görülmektedir. Ortaya çıkardığı sonuçlar ihmal edilemeyecek kadar önemli olduğundan, bu nokta ısrarla vurgulanmıştır.

II

İkinci noktamız, araştırma konusunun şahsi bir nitelik üzerinde cereyan etmesidir; Bu şahsi nitelik araştırmacıdır. Önceden ideal anlamda bir araştırmacı, akademik zihniyete sahip, konuyu kendi şahsından tecrid ederek araştıran ve onu objektif bir tarzda ortaya koyan bir kimse olarak görülüyordu. Böyle bir anlayış, Batı Avrupa Akademik geleneğinin karakteristik bir sonucuydu. Hatta bunun sadece XIX. yüzyıl Avrupa Akademik geleneğine has bir özellik olduğu söylenebilir. Bu gelenek ve onun tesirleri, sadece bizim sahamız "Dinler Tarihi" ve diğer sosyal bilimlerle sınırlı değildir. Günümüzde problem şu üç nedenden ötürü, geçmiştekinden daha kompleks bir hale gelmiştir.

Her şeyden önce, özellikle bu sahada tarafsızlık, araştırmacının her hangi bir dini tetkik etmesi, fakat kendisinin ona katılmaması olarak anlaşılmıştır. I. Dünya Savaşından önce ve savaş yıllarında din araştırmaları ile ilgili en önemli akademik gelişmeler seküler ve rasyonalist düşüncedeki kimseler tarafından vücuda getirilmiştir. Bunun yanısıra XX. yüzyılın ortalarında, Batı'daki bazı samimi Hıristiyanlar da, Hıristiyanlık dışındaki dinleri araştıran kimseler olarak veya en azından bütün dinleri anlamaya çalışan ciddi araştırmacılar olarak seküler ve rasyonalist anlayıştaki meslektaşlarına katılmışlar, hatta onların yerine geçmişlerdir, denilebilir. Yaklaşık

yetmiş-seksen yıl önce üniversitelerde tarafsız ve ilmî bir dinler tarihi araştırmacılığının zorunlu şartı, öğrencinin herhangi bir dine mensup olmaması ve incelediği dine kesin olarak katılmamasıydı. Bugün ise, bunun tam tersi olan görüş geçerlidir.

İkinci olarak, artık dinsizlik-dindârlık çatışmalarının bulunmadığı veya Batı'daki kadar yoğun olmadığı başka medeniyetlerde yetişen araştırmacılar da, diğer pek çok sahada olduğu gibi, bu sahadaki Avrupalı bilim adamlarına katılmıştır. İslâm dünyası, Hindistan veya Buddist ülkelerde yetişen pek çok yazar, bir müslüman, bir Buddist veya bir Hindu kalarak bu sahada eser verebilir. Bu demektir ki, bugün konuyu seküler ve rasyonalist açıdan ele alan Batı Akademik geleneğinin yanında, hem Hıristiyan Batı dünyası, hem de dünyanın diğer bölgelerinde dinî farklılıkların dindarca ele alınıp incelenmesi hızla gelişmektedir. Öyle görünüyor ki, bu bir anlamda, gelecekteki din araştırmalarının, dindârlar tarafından yine dindâr halk kitleleri için kaleme alınacağı anlamına gelir.

Bu gelişmenin üçüncü safhası, seküler-rasyonalist araştırmacıların bile, herkes gibi, bir beşer olarak görülmeye başlamasıdır. Artık o bundan sonra, bir ilâh, araştırdığı herşeye hâkim ve muktedir bir Akıl değil, sadece belli bir görüş açısına sahip kimsedir. Seküler Rasyonalizm, iddia edildiği gibi, doğru bir yol ve bir Hakikat olabilir. Fakat başlangıç noktası olarak alınabilecek apriori bir zihin (intellectüel) veya evrensel bir aklın bulunmadığı düşünülür hale geldiği için, o, Hıristiyanlık ve Hinduizm gibi benzeri iddiaları paylaşan aynı derecede kitlesel ve saygın inanç sistemleri karşısındaki gücünü önemli ölçüde kaybetmiştir. Batı Avrupa'nın dünya üzerindeki hâkimiyetinin azalması, varoluşçu felsefenin ortaya çıkışı ve tesir sahasının genişlemesi, Batı'daki dine dönüş hareketlerinin artışı, Kominizm'in ortaya çıkışı ve dinî temele dayalı Doğu medeniyetlerinin yeniden zuhuru gibi gelişmeler bu konudaki yeni durumların ortaya çıkışında etkili olmuştur. Ortaya çıkan bu yeni dönemde, seküler zihniyet de dindârlar gibi, dünyadaki değişik gruplardan birinin üyesi olarak diğer grupları inceleyen biri şeklinde yerini alacaktır.

Bu sahadaki her yazar, kendi dışındaki herkesin belli bir geleneğin temsilcisi veya savunucusu olduğu bir dünyada, kendisini de bir geleneğin temsilcisi veya savunucusu olarak tanımaya başlamıştır ve tanımak zorundadır.

III

Bunu hemen yeni bir adım izler. Yazar ve araştırma konusu her ikisi de şahsileşince, bunlar arasındaki ilişki de şahsî hale gelir. Biraz önce de işaret ettiğimiz gibi, bugünkü durum, bir karşılaşma veya bir araya gelme halidir. Fertler veya insan toplulukları bir araya gelince, orada birbiriyle ilişki kurma ihtiyacı doğar. Öyleyse, yapılacak iş, henüz oluşum sürecindeki bir diyalogun tasviridir.

İnsanlarla ilgili birşey söylemek, ne onlara hitap etmek ne de onlarla karşılıklı konuşmak gibidir. Karşılaştırmalı din araştırmalarında bu son iki adıma olan ihtiyaç, sadece üniversitelerde tedrici olarak değil, kiliseler tarafından da acil şekilde hisse-

dilmeye başlamıştır. Diyalog sözcüğü, geçen yıllarda hem Roma Katolik Kilisesi hem de Protestan Kilisesi'nde ön plana çıkmıştır. Bu konudaki büyük atılımlar henüz tasarı safhasındadır. Dolayısıyla bunun, daha önceki tek yanlı avengelistik misyoner faaliyetlerinin yeni bir şekli olduğunu söylemek için zaman henüz erkendir. Ama en azından sözkonusu inanç sistemlerinin canlılığı vurgulanmak suretiyle, bu yönde birtakım gayretlerin varlığı dikkati çekmektedir. Dinler arası toplantılardaki ikinci adım, bir grubun diğer gruba, "Bu, bizim doğru kabul ettiğimiz şeydir. Şunlar da Tanrı'nın bize olan inayetleridir. Sizin kabul ettiğiniz doğruları ve Tanrı'nın sizin için yaptıklarını oturup birlikte tartışabilir miyiz?" şeklinde olmayabilir. Ancak gruplar samimi olduklarında diyalog meşru olabilir. Eğer gruplardan biri, böyle iyi bir tartışma sonucunda karşı tarafın, kendi inancını benimseyebileceği düşüncesini taşıyorsa, bu, yine bir nevi misyonerlik olacaktır.

Karşılaştırmalı din araştırmacısının diyalog görüşmelerinde ortaya çıkan her problemi çözmesi mümkün değilse de, bu nevi problemlere değişik çözüm önerileri sunabilir. İlk olarak, dinler tarihçisi bu tür toplantılara gruplardan birinin üyesi olarak katılabilir. Sözgelimi, bir Hıristiyan-Buddist diyalogunda, ancak Buddistler arasında yetişmiş bir karşılaştırmalı din araştırmacısı bulunduğu takdirde tartışmalar daha iyi bir şekilde sürdürülebilir. Yine S. Radhakrishnan'ı davet etmeksizin, Hindu-larla diyalog organize etmek oldukça zordur. Gerçekte, tartışmalarda yer alan bütün üyelerin mutlaka belli oranda, Karşılaştırmalı din araştırmacısı olması beklenir. Böyle olduğu zaman hem diyalogun başlaması kolaylaşacak hem de iyi neticeleri ortaya çıkabilecektir. Bununla birlikte, özellikle Hıristiyanlar arasında bazı kimseler karşılaştırmalı din araştırmacısının her hangi bir tartışmada, belli bir dinî geleneğin temsilcisi veya savunucusu olarak bulunmasının yersiz olduğunu savunmaktadır. Böyle bir anlayışın ortaya çıkışının başlıca iki nedeni vardır: Tarafsız Batı Akademik Geleneği ile Misyoner ve Tekelci Hıristiyan Geleneği. Ben bilhassa bu son iki anlayışın -tekelcilik ve misyonerlik- Hıristiyan akidesinin zorunlu unsuru olmadığına ve hiç bir zaman böyle görülemeyeceğine inanıyorum. Bana göre, Hıristiyanların diğer inanç sistemleriyle diyalogunun gayesi, nihai noktada Hıristiyanların kendi inançlarını daha iyi kavraması ve ona daha sıkıca sarılmasını temin etmenin yanısıra, aynı zamanda, diğer sistemlerin mutlak değerini ve niteliğini takdir etmesini sağlamak olacaktır. Bugün pek çok kimse, bunun teorik olarak mümkün olmadığına inanmaktadır. Ben, bunun teorik ve pratik planda mümkün olduğuna ve Kilise'nin buna ulaşma yolu olduğuna inanıyorum.

Karşılaştırmalı din araştırmacısının diyalog toplantılarında üstlenebileceği ikinci rol, o toplantının başkanlığını yapmaktır. Bazılarımız bu özelliği, çalışmalarımızın özü olarak görebilir. Eğitimin amaçlarından birinin, araştırmacıyı en az iki dini ve bunlar arasındaki ilişki sonucunda ortaya çıkan problemleri kavrayabilecek bilgi ve beceriyi kazandırarak, böylece onun, bu tür toplantılarda grupların görüşlerini birbirine açıklayıp izah eden bir arabulucu olarak hizmet vermesini sağlamak olduğu söylenebilir.

Gerçekte bu rollerden birini veya diğerini sadece karşılaştırmalı din araştırmacısı, görevi gereği yerine getirmekle kalmayıp, belki Karşılaştırmalı Din Araştırması kürsüleri de kurum olarak bu rolleri üstlenebilir. Belki, önümüzdeki yıllarda dünyanın değişik bölgelerindeki din araştırmaları kürsüleri, böyle toplantıların düzenli ve planlı olarak yapıldığı, farklı geleneklerin temsilcileri arasındaki entellektüel karşılaşmaların sistematize ve formüle edildiği yerler olacaktır. Halihazırda Kuzey Amerika'da McGill, Chicago ve Harvard'ta böyle bir süreç başlamış durumdadır. Asya'da da benzeri gelişmelerin ortaya çıkmasıyla bu hareket daha etkili bir şekilde genişleyecek ve yaygınlaşacaktır.

Karşılaştırmalı din araştırmacısının üçüncü görevi, diyalog toplantılarında gözlemcilik yapmaktır. Eğer araştırmacı hızla genişleyen ve yaygınlaşan diyalog toplantılarına katılmaz veya bu konuda ağır hareket edecek olursa, en azından bu sahada ortaya çıkacak yeni gelişmeleri takip etmekte güçlük çekecektir. Çünkü böyle organize toplantılarında resmî veya gayri resmî olarak tartışılan bütün konular, çağdaş dinler tarihinin en önemli konuları arasında yer alır. Araştırmacı hareket halindeki dinamik süreçleri ifadelendirmekle yükümlüdür. Yukarıda din hakkındaki bir ifadenin geçerli olabilmesi için, kolayca anlaşılabilir ve sözü edilen din mensuplarınca kabul edilebilir nitelikte olması gerektiğini söylemiştim. Buna, böyle bir ifadenin samimi ve bir yararının olması için, aynı şekilde araştırmacı tarafından da mâkul ve kabul edilebilir nitelikte olması özelliğini ekleyebiliriz. Bugün din araştırmalarının ana hedeflerinden birisi, bu prensiplerin genelleştirilmesidir. Bu nedenle onu şu şekilde formüle edebiliriz: Karşılaştırmalı din araştırmalarının amacı, din hakkında en az iki ayrı gelenekte aynı anda geçerli ve anlaşılabilir çalışmalar, ifadeler ortaya koymaktır. Bu hiç te kolay bir şey değildir. Bugüne kadar böyle bir çalışma sistematik olarak, hatta hiç yapılamamıştır. Ancak yapılması bir zorunluluktur.

Bundan başka bu sahada çalışan araştırmacıların bir üniversitede, dolayısıyla bir akademik gelenek içerisinde faaliyet gösterdikleri düşünülürse, söylediklerinin ve yazdıklarını bu gelenek açısından da anlamlı ve tutarlı nitelikte olması gerektiği anlaşılır. Yani, kaleme alınan çalışmalar hem eğitilmiş araştırmacı zekâyı tatmin edebilmeli, hem de bilimselliğin belli kurallarına uygun olmalıdır. Özellikle Batı Akademik Geleneği ile herhangi bir din arasında ortaya çıkacak karşılaşmalarda ileri sürülecek fikirler her iki tarafı, hem ayrı ayrı, hem de her ikisini aynı anda tatmin ederek, onların ferdi görüşlerini aşmalıdır. İki ayrı din arasında meydana gelebilecek çatışmalarda, meselâ, Hristiyanlık-İslâm arasındaki araştırmalarda araştırmacının yaratıcılığı, buradaki sözkonusu üç ayrı gelenek içinde aynı derecede tutarlı ve kabul edilebilir bir seviyeye ulaşmalıdır. Bu da pek kolay olmamakla birlikte, teorik ve pratik açıdan mümkündür.

Böyle yapıcı bir düşünce, günümüzde değişik gruplar arasında yapılmakta olan dinler arası görüşmelere fikrî bir zemin oluşturulabilmesi açısından zorunludur. Değişen şartların insanlarda meydana getirdiği diğer bir takım fikrî gelişmeler gibi, böyle bir düşünce tarzı da oldukça yararlıdır; hatta onun ortaya çıkaracağı tezahürler

hemen görülebilenlerin ötesine geçmektedir. Şu andaki genel gidişat, insanoğlunun çeşitli dinî geleneklerini ayrı ayrı ele alarak her birini haklı gösterecek, bu geleneklerden her hangi birine mensup olanla, hiç birine mensup olmayan akıllı bir kimseye aynı derecede mâkul ve bağlayıcı özellikteki çalışmaların ortaya konulması doğrultusundadır. İşte böyle bir düşünce bizi dördüncü ana hedefimize, yani çalışmalarımızın insanileşmesi, mahallî ve husûsî olmaktan kurtularak, evrensel bir boyut kazanması hedefine götürür. Karşılaştırmalı Din Araştırmalarındaki tekâmülün son mertebesi budur. Şimdi de bunu ele alalım:

IV

Muhtelif dinler arasındaki diyalog çalışmalarının başlaması, sadece olayın mahiyeti itibariyle değil, onun ortaya çıkardığı neticeler açısından da önemlidir. Diyalog gerçekleşince, daha yeni safhalara yol açmasından ötürü onun arzettiği önem, yakın gagesini aşar. Çünkü bir diyalog uzlaşmaya -ki halihazırda toplantıya iştirak eden üyeler arasında bu sağlanmıştır-, daha geniş bir toplum duygusuyla hareket etmeye götürür. Her hâlükârda o, en azından iki tarafın oturup birbiriyle anlaşılabilir bir dille konuşmasını sağlar. Bu, ilk ve temel basamaktır. Artık bundan böyle karşılaştırmalı din çalışmalarının tenkidi ve sorgulanması sadece Batılılara ait bir imtiyaz değildir. Japonların Eskimolardaki Animizm inancı ve Hristiyanlık hakkındaki araştırmaları; Müslümanların Batı'daki laiklik anlayışıyla ilgili çalışmaları ve Hinduların karşılaştırmalı din çalışmalarını teorik temellere dayandırma çabaları bütün dünyaca tanınmaya ve takdir toplamaya başlamıştır. Müslümanlar, Hindular ve Budistler Batılı ve Hristiyan araştırmacılarla konuşmakta, onları dinlemekte, zaman içerisinde de bizzat dinî farklılıkları araştırmaya yönelmektedirler. Artık bundan böyle, Avrupalı araştırmacının karşısında, kendisine hocalık veya kılavuzluk eden, araştırdığı konuda onu aydınlatan ve arada sırada onu tenkid eden bir Asyalı değil, bilakis onunla aynı konuları araştıran Asyalı bir meslektaş ve işbirlikçisi vardır.

Şüphesiz, henüz işin başlangıç safhasındayız. Fakat uluslararası bilim adamları grubunun bütün dünya insanları için yazacağı çok farklı bir safhaya doğru hızla yol almaktayız. Tamamiyle yeni ve potansiyel açıdan hayli önemli olan bu yeni safha, "çağdaş değişiklikler bütünü" olarak gördüğümüz şeyin mahiyetini aydınlığa kavuşturacaktır. Diğer bütün safhalarla birlikte o, her zaman doğru olan fakat kavranması oldukça güç bir gerçeğe canlılık kazandıracaktır.

Şimdiye kadar bir dini, herhangi bir nesne gibi dışarıdan, yanibaşından veya kıyısından ele alarak değil, ancak bir grubun üyesi olarak ele alıp inceleyebileceğimizi ifade etmeye çalıştım. Bugün her araştırmacının tabii birer üye olabileceği bir topluluk bütün dünyada oluşabilecek durumda, hatta oluşum sürecindedir. "İnançlararası Topluluk" adı verilen böyle bir cemiyetin oluşması önemli bir gelişmedir.

Çünkü böyle bir topluluk arzu edilen büyüklüğe ve bilince ulaştıncaya, bundan böyle yapılacak bir araştırma artık dışardan bir inceleme değil, aksine, içeriden beşeri

bir inceleme olacaktır. Sadece yüzyüze yapılacak sıradan bir diyalog bile, değişik dinî geleneklere mensup insanların birbirlerine karşı düşmanca tavır takınmalarını önleyecek; beraberce evrensel problemlere karşı işbirliği yaptıkları ve herkesi ilgilendiren meselelere ortak çözüm aradıkları oturumlara ve tartışmalara zemin hazırlayacaktır.

Nihaî noktada, karşılaştırmalı din çalışmalarında incelenen konunun, kişinin bi-zatihî kendisi olduğu bilincine ulaşılacaktır. Dinî farklılık problemi hepimizi ilgilendiren beşerî bir problemdir. Müslüman, Hindu ve Budistlerin de akıllı, dindar ve dürüst kimseler olduğunu kabul etmek, bugün Hristiyan olmanın derûnî ve ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Böylece dine inanmayan kimseler bile, çeşitli dinî grupların bulunduğu bir dünyada hayatini devam ettirebilecektir. İnsan olarak herkes, bütün insanların farklılığında mündemiçtir. Kişi burada kendi modern durumunun en köklü, en karmaşık ve potansiyel olarak her an patlamaya hazır yönlerinden birini inceler. Biz hepimiz, dinî bakımdan kendi içerisinde parçalanmış insanlık toplumunu araştırıyoruz.

Öyleyse, şunu rahatlıkla söyleyebilirim ki, karşılaştırmalı din araştırmacısı bundan böyle uzak veya yakın, farklı insan topluluklarının değişik dinlerini inceleyen bir gözlemci değil, insanlığın çok şekilli dinî tarihini araştıran bir katılımcıdır. Belki karşılaştırmalı din, insanoğlunun rengârenk ve sürekli gelişen dinî hayatının sistematik idraki şekline gelebilecektir.

Şimdi biz, birbirinden tamamen farklı dinlerin tarihini değil, beşeriyetin dindarlığının tarihini araştırmaktan söz edebiliriz: İşte böyle bir tarih, topyekün insanlığın tarihini araştıran, her biri farklı dinî geleneklere mensup bütün araştırmacıları ikna edebilir. Ancak böyle olduğunda, onlar hem mensubu oldukları toplumun müstakil kimliğini, hem de bir parçası oldukları bütünü aynı anda tanıyabileceklerdir. Fakat böyle bir tarih, özellikle insanlık tarihinin değişik dönemlerinde ortaya çıkmış büyük dinî sistemlerin ayrı birer varlık olarak ortaya çıkış ve gelişmelerini açıklayabilecektir. Belki de bu karakterde bir tarih kaleme alındığında, o, sözkonusu büyük dinlerin insanlık tarihinin bu dönemlerinde belli oranda, kendi özel kimliklerini kaybetme sürecinde bulduklarını, hatta tamamen farklı özelliğe sahip olma niteliğinin artık sona ermiş olduğunu düşünmeye savk edebilir.

Karşılaştırmalı din araştırmacısı, kişilerin mensup olmadıkları başka dinleri anlayabilecekleri varsayımından hareket eder. Bu varsayım, günümüzde insanî durumlarımızla kesin olarak ispatlanmıştır. Bizden ortaya attığımız iddiaların doğru, pratik ve hızlı olması arzu edilmektedir. Bu istekleri yerine getirebilmemiz için, hedeflerimizi yeniden gözden geçirmemiz, temel kavramlarımızı da yeniden kurmamız gerekir. Ancak bütün bunlardan sonra ortaya çıkacak sonuçların, daha büyük çağdaş problemlere yol açacağı veya dünya toplumunu bir dünya cemaatine dönüştürebileceği iddiası ortaya atılabilir.

Herbirimizin kendi bireysel gelişiminden ziyade, insanlığın gelişimine önem

veren bir din tarihi henüz yazılamamıştır. Bununla birlikte, din çalışmalarlarıyla ilgili eserlerden bazılarının başlıklarının "beşeriyetin dini" vb. şekillerde oluşu hayli dikkat çekici bir gelişmedir. Araştırmacılardan bir kısmı bu yönde hareket etmeye başlamıştır. Günümüzde kendi inancı yerine, bütün topyekün insanlık inancının farklı yönlerini işleyen, herbiri farklı dinî geleneklere mensup delegelerden müteşekkil bir sempozyum tertip edilemez mi?

V

Yukarıda ana hatları çizilen gelişmenin tedricî ama sürekli yükselen bir grafik oluşturduğunu düşünmek onu çok basite indirgemek olur. Bununla birlikte herhangi bir araştırmacının, mensubu olmadığı bir dini, veya dinlerarası ilişkilere ait bir eseri veya incelemesi, bu ana başlıklardan biri altında değerlendirilebilir. Ama bu çalışmaların hepsinde, işaret edilen yönde tedricî bir gelişme dikkati çekmektedir. Hatta burada "açıklık ve seçiklik" ilkesinin büyük faydalar sağlayacağını söyleyebilirim. Biz bu konuda daha bilinçli ve duyarlı hale gelmeliyiz. Eğer araştırmacılar herhangi bir yazı veya proje ile karşılaştıklarında, onun şu kategorilerden hangisine ait olduğunu kendi kendilerine sormalıdır: Soyut / o (Din-Cemaat), Soyut / onlar, Biz / Onlar, Biz / Siz, Biz / İkimiz, Biz / Hepimiz. Bir yazar bu kategorilerin hangi türünden bir makale veya kitap yazmaya niyetlendiğini, öncelikle kendi zihninde açıklığa kavuşturmalıdır. Aynı şekilde, bir organizatör de hangi tür bir üniversite kürsüsü ihdas etmeye, nasıl bir seminer, sempozyum düzenlemeyi veya gazete çıkarmayı arzuladığını öncelikle kendi kafasında açık-seçik belirlemelidir.

Burada ortaya atılan fikirler yavaş yavaş kabul edilmeye başlanmış olmasına rağmen, ulaşılan seviye henüz tatmin edici düzeyde değildir. Dinlerarası ilişkiler ve diyaloglar konusunda henüz başka hiçbir ileri adım atılmayarak, sadece çok yönlü dindarlık düzeyinde bırakılması bile, Din ve Ahlâk Ansiklopedisi'nin ilk yayınlandığı dönemde toplumda yarattığı etkiyle kıyaslanabilecek bir gelişmedir. Bu sahada, okunabilecek nitelikteki bir eser ortaya çıkınca, bu eserin gören, hissedene, ahlâkî ve manevî bakımdan mükemmel; fikrî bakımdan ise, onlar-bizler ayrımına girmeyip, bazımızın Müslüman, bir kısmımızın Hindu, diğer bir kısmımızın ise Yahudî veya Hristiyan olarak aynı dünyada yaşadığımız gerçeğini ifade edebilecek kabiliyette bir kimse tarafından kaleme alındığını düşünürüz. Eğer müellif, gerçekten akıllı biri ise, buna bazılarımızın politikacı, bazılarımızın da araştırmacı olduğunu ekleyebilir.

Eğer bütün dinler - veya en azından onlardan birisi- gerçekse, o zaman böyle bir çalışma mümkündür. Şayet bu çalışma halihazırda yapılmış ise, esas itibariyle doğrudur. Çünkü bize, Tanrı katında insanların kardeş olduğu ve mevcut insan topluluğunun yegâne topluluk olduğu söylenmedi mi? Dahası, en önemli iki husustan birincisi, toplumdaki bireylerin birbiriyle münasebeti, diğeri de Tanrı-İnsan ilişkisi değil midir?